

18–19-ASR ADABIYOTIDA HUKMDORLAR IJODI VA O‘RNI (UBAYDIY VA AMIRIYLAR MISOLIDA)

Farg'ona davlat universiteti Filologiya fakulteti
O'zbek tili yo'nalishi 3 - bosqich 23.90 A guruh talabasi
Abdulhafizova Shabnamxon Fayzullo qizi

Annotatsiya. Ushbu maqolada 18–19-asr o‘zbek adabiyotida hukmdor-shoirlar, xususan, Ubaydiy va Amiriylarning ijodi, siyosiy faoliyati hamda adabiy jarayonlarga ta’siri ilmiy tahlil qilinadi. Maqolada mazkur ikki ijodkorning adabiyotdagi mavqei, she’riy merosining mazmun-mohiyati, saroy adabiy muhitining shakllanishi va rivojlanishidagi o‘rni o‘rganilgan. Shuningdek, hukmdorlarning madaniy hayotga qo‘shgan hissasi, ularning davr adabiy-estetik qarashlari o‘rtasidagi bog‘liqlik metodologik asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: 18–19-asr adabiyoti, hukmdori, shoir, Ubaydiy, Amiriy, Xiva xonligi, saroy adabiyoti, tasavvuf, didaktika.

Kirish. O‘zbek adabiyoti tarixida hukmdor-shoirlarning tutgan mavqei alohida e’tiborga loyiq. Sharq an’anasida davlatni boshqarish bilan birga ilm-fan va adabiyot homiysi bo‘lish hukmdor shaxsining nufuzini oshirgan. 18–19-asrlar Markaziy Osiyoda siyosiy jarayonlarning keskin tus olganiga qaramay, madaniy hayotning pasayishi kuzatilmagan, aksincha, saroylarda adabiy muhit faollashgan. Ushbu davrda Xiva xonligida Ubaydiy va Amiriylar ijodi alohida o‘ringa ega bo‘lib, ular nafaqat hukmdor, balki shoir, ma’rifatchi va adabiyot homiysi sifatida tanilgan. Mazkur maqolada ularning adabiyotdagi o‘rni ilmiy tahlil qilinadi.

Maqolani tayyorlash jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-tipologik yondashuv. Ubaydiy va Amiriylarning biografik ma’lumotlari, ularning siyosiy faoliyati va davr adabiy muhitiga oid tarixiy manbalar solishtirildi.

2. Adabiy-tahliliy metod. Shoir-hukmdorlarning gʻazallari, lirik asarlari va ularning mazmuniy qatlamlari badiiy tahlil qilindi.

3. Qiyosiy metod. Ubaydiy va Amiriy ijodi oʻzaro solishtirilib, umumiylik va farqlovchi jihatlar ajratib koʻrsatildi.

4. Manbashunoslikka tayangan tahlil. Munis, Ogahiy, Bayoniy kabi tarixchilar asarlaridan foydalanildi, bu manbalar orqali hukmdorlarning madaniy hayotdagi oʻrni koʻrsatildi.

Bu davr oʻzbek adabiyoti: saroy adabiy maktablarining shakllanishi, tasavvufiy va didaktik gʻoyalar ustuvorligi, adiblarning siyosiy voqealar bilan yaqin aloqasi, tarjima maktablarining rivoji bilan tavsiflanadi. Aynan shu jarayonda hukmdorlarning oʻzi ijodiy faol boʻlgani adabiyotning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatgan.

Ubaydiy (Muhammad Rahimxon I) 19-asr boshlarida Xiva taxtida oʻtirgan hukmdor boʻlib, oʻz davrida ilm-fan homiysi sifatida tanilgan. U saroyda adabiy majlislar tashkil qilgan, shoirlarning faoliyatini qoʻllab-quvvatlagan. Ubaydiy Xorazmda tugʻilgan boʻlsa ham uning hayoti Buxoro shahrida oʻtadi. Shoirning otasi Xorazm va Buxoro hokimi boʻlgan deb keltiriladi maʼlumotlarda. Otasi vafot etgach, amakisining qoʻl ostida qoladi. Ubaydullaxon koʻplab yurishlarga boshchilik qiladi. Shoir Buxoroga hukmdorligi paytida siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz sifatidagi oʻrni keskin koʻtariladi. Adabiyotshunos olim Fitrat oʻzining maqolalarida Ubaydiyga yuqori baho bergan. 2000 yilda Muhammad Abdullaev "Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati" mavzusida fan nomzodligi dissertatsiyasini himoya qildi.

Ijodining asosiy yoʻnalishlari

1. Tasavvufiy gʻoyalar

Ubaydiy sheʼrlarida ilohiy ishq, ruhiy poklanish, komillikka intilish gʻoyalari ustuvor.

2. Axloqiy-didaktik yoʻnalish

Sheʼrlarda odob, halollik, rostlikka daʼvat asosiy mavzu sifatida koʻrinadi.

3. Lirik obrazlar

Hijron, visol, ishq motivlari nozik rasmlar bilan berilgan.

Ubaydiyning madaniy hayotga ta'siri Xiva adabiy maktabining poydevorini mustahkamladi. Munis, Ogahiy kabi tarixchi-shoirlar faoliyatiga katta homiylik qildi. Saroy adabiy muhitini kuchaytirdi.

Amiriy 18 asr oxiri 19 asr boshlarida yashab ijod qilgan yozuvchi va hukmdor hisoblanadi. U bir qancha ijodiy tadbirlarni amalga oshirgani bilan xalqning o'sha davrdagi ahvoli uning e'tiboridan chetda edi. Amiriyning zullisonayn shoirlar qatoridan joy olgan deb ham aytishimiz mumkin. Amiriy o'zbek va fors-tojik tillarida lirik she'rlar yozgan va katta devon qoldirgan. Bu devon g'azal, muxammas, musamman, musaddas, tuyuq, ruboiy janrlaridagi she'rlarni o'z ichiga oladi. Amiriy Olimxonga davlat va siyosatni boshqarish ishlarida faol ishtirok etgan va keyinchalik Olimxon unga Farg'ona hokimligini topshiradi. Amiriy davrida Qo'qon xonligi madaniy va adabiy hayotida yangidan yangi va turli xil o'zgarishlar bo'ldi. U Qo'qon adabiy markazining shakllanishida asosiy rolni o'ynadi deb aytishimiz mumkin. Zamonaviy adabiyotshunoslikda Sadriddin Ayniy, Aziz Qayumov, Mahbuba Qodirova, Rustam Tojiboyev kabi olimlar Qo'qon adabiy muhiti Amiriy hayoti va ijodidagi ko'p qirralarni yoritib bergan.

Amiriy ijodi quyidagi yo'nalishlarda ko'zga tashlanadi:

1. Lirik g'azallar — ishqiy mavzular, nozik kechinmalar ustuvor.
2. Ma'rifatparvarlik — ilmning ahamiyati.
3. Tasavvufiy yo'nalish — ruhiy komillik va ilohiy haqiqatni izlash.

Shuningdek, shoir ijodida tabiat mavzulari ham uchraydi. Lekin muhabbat mavzusi har tomonlama yetakchilik qiladi. Ubaydiy va Amiriy ijodining qiyosiy tahlilini ham ko'rishimiz mumkin. She'riy uslub bo'yicha Ubaydiy tasavvufiy, didaktik Amiriy esa, lirik va ma'rifiy yo'nalishda ijod qilgan. Shuningdek, Ubaydiy ijodida asosiy mavzu axloq va komillik bo'lgan. Amiriy ijodida esa, ishq, ilm, ma'rifat mavzulari yetakchilik qiladi. Bu ikki shoir va hukmdorlarning o'zlari yashagan davrda siyosiy, adabiy va madaniy hayotni rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan deb ayta olamiz.

Хулоса

18–19-asr o‘zbek adabiyoti hukmdor-shoirlar ijodi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ayniqsa Xiva xonlari Ubaydiy va Amiriylar adabiyotning rivojiga katta hissa qo‘shgan. Ubaydiy saroy adabiyotining tiklanishiga asos bo‘lgan bo‘lsa, Amiriy uni yangi bosqichga ko‘targan, tarjima jarayonini yo‘lga qo‘ygan. Ularning she‘riy merosi tasavvuf, didaktika, ma‘rifatparvarlik va lirikaga boy bo‘lib, o‘zbek mumtoz adabiyotining rivojida muhim o‘rin egallaydi. Hukmdorlarning ijodi siyosiy rahbarlik va ma‘naviy yetakchilik uyg‘unligining yorqin dalilidir. Ushbu jarayonlar o‘zbek adabiyoti tarixida noyob madaniy bosqichni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Munis Xorazmiy. “Firdavs ul-iqbol” Xiva xonlari tarixiga oid asosiy manba bo‘lib, Ubaydiy davridagi siyosiy va madaniy jarayonlar yoritilgan. Hukmdorlarning adabiyotga munosabati haqida muhim ma‘lumot beradi.
2. Ogahiy. “Riyoziy ud-davla” Amiriy davri siyosiy hayotining tarixiy bayoni bo‘lib, saroy adabiy muhitining shakllanishi, hukmdorning madaniy faoliyati haqida batafsil tasvirlar mavjud.
3. Bayoniy. “Shajarayi Xorazmshohiy” Xiva hukmdorlarining genealogiyasi va madaniy hayoti tasvirlangan, Amiriy tomonidan qo‘llab-quvvatlangan ilmiy muhit aks etgan.
4. Zohidov P. “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi” 18–19-asr adabiy jarayonlari ilmiy tahlil qilingan, hukmdor-shoirlar ijodining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan.
5. Qayumov A. “Xiva adabiy muhiti” Xiva xonlari davridagi adabiy maktablar, shoirlar majlislari va hukmdorlarning ijodiy faoliyati bo‘yicha ilmiy izlanishlar jamlangan.